

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Jung in Japan

Bespreking van: Polly Young-Eisendrath & Shoji Muramoto (2002). *Awakening and Insight. Zen Buddhism and Psychotherapy*, Hove: Brunner-Routledge. ISBN 0-415-21794-6, 275 pagina's, prijs: £ 16,99

Patrick Vandermeersch

Dat Jung bijzondere aandacht voor de oosterse filosofie had, is voldoende bekend. Het is dus niet verwonderlijk dat een aantal westerse, jungiaanse therapeuten, die zenmeditatie beoefenden, in contact wilden komen met het boeddhisme. Dit resulteerde in een symposium dat eind mei 1999 in het beroemde Rinzaizenklooster in Kyoto (Japan) gehouden werd. Intussen hadden ook anderen van het initiatief gehoord: freudiaanse therapeuten, vooral uit Amerika maar ook uit Nederland en België. Ook kwamen enkele Japanse onderzoekers en studenten van het zenboeddhisme. De bundel *Awakening and Insight* is de neerslag van deze gebeurtenis, minus enkele evenwel belangrijke teksten, maar wel weer aangevuld met andere, waaronder de transcriptie van het gesprek tussen C.G. Jung en een leidend zenfilosoof, Shin'ichi Hisamatsu, op 16 mei 1958. Een van de twee redacteurs van deze bundel, Shoji Muramoto, waarschuwt in zijn artikel *Buddhism, Religion and Psychotherapy in the World Today* voor de ingewikkeldheid van de problematiek. Het is waar dat Jung in Japan beter bekend is dan Freud, maar kun je hieruit wel concluderen dat er iets gemeenschappelijks is aan de jungiaanse psychotherapie en de oosterse levensvisie? Muramoto wijst op een hele reeks mogelijke misverstanden. Er is vooreerst het aparte van de Japanse situatie. Wanneer men daar psychische stoornissen behandelt, gebeurt dit volgens westers, medisch-psychiatrisch model. Echte psychotherapie is er eigen-

lijk niet, laat staan dat men in zen hulp voor psychische problemen zou zoeken. Zen heeft overigens in Japan een aparte geschiedenis. Het kwam er pas vrij laat binnen en geraakte er vermengd met het shintoïsme. Het verloor in de twintigste eeuw volledig zijn vitaliteit en verschrompelde er tot een 'civil religion'. Veel westerlingen zijn dan ook teleurgesteld wanneer zij na een lange innerlijke reis in Japan aankomen. Het is pas recent dat men in Japan zelf de zenerfenis opnieuw tot leven wil wekken en gaat bestuderen. Dit gebeurt overigens mede onder de invloed van de buitenlandse belangstelling.

Muramoto wijst op een andere zaak die de dialoog tussen het Westen en de Japanse zen belast: het feit dat men in het Westen vaak alleen aandacht heeft voor de zenmeditatie-technieken, met voorbijgaan van wat eigenlijk een complexe religie is. Ja, inderdaad: een religie. Want wie het boeddhisme, en in het bijzonder de zen, niet onder de religies wil rekenen, legt zijn eigen westerse vooringenomenheid over wat religie is, aan het gegeven op.

Wie verder leest, ziet dat de meeste westerse auteurs zich inderdaad op het nut van mediteren richten. Soms gebeurt dit zelfs heel utilitaristisch: het vermindert stress en angst (Katherine Massís) en het helpt bij het vasthouden van de 'vlottende aandacht' die Freud voorstond om zonder vooringenomenheid naar een cliënt te kunnen luisteren (Melvin Miller en Enko Else Heynekamp). Toch proberen de meesten iets dieper te graven. Veel bijdragen gaan in op de verhouding psychotherapie-zen. Zij focussen op datgene waarvan men zich door de zenbeoefening bewust moet worden; het relatieve karakter van het Ik. Het beeld dat steeds terugkeert, is dat het Ik niets anders is dan de golven van de zee: de golven sterven uit maar het water blijft. Zonder heimwee naar een illusoire essentie die het subject zou schragen,

moet men zijn volle aandacht aan de diversiteit van het wisselende nu schenken. Erg indringend is de bijdrage van Hayao Kawai *What is I?*, waarin hij, ogenschijnlijk zonder Lacan te kennen, in diens geest nochtans de vertaling van Freuds *Ich in Ego* bekritiseert in de overbekende zin: 'Wo es war, soll ich werden.'

Zoals Muramoto zei, blijven andere aspecten van zen vaak liggen. Maar het interessante van het boek is dat die leemtes worden aangeduid, ook al beseft men dat er nog een hele weg te gaan is om ze op te vullen. Tot de meer problematische aspecten van zen behoren de *koans* of schijnbaar zinloze formuleringen waarover een discipel van zijn zenmeester moet mediteren (bv. Wat is het geluid van slechts één klappende hand?). Het moeilijkste probleem is dat van de overdracht die in de discipel-leerlingrelatie vervat is, en daarover stelt Masis heel pertinent te vragen. Ik zie met spanning uit naar het boek van Polly Young-Eisendrath dat over dit onderwerp aangekondigd wordt.

Het is een boeiend boek, en ten onrechte verontschuldigen de redacteurs zich voor het feit dat er zo weinig eenheid en dialoog in de artikelen te vinden is. Dit was ongetwijfeld nog niet mogelijk. Maar de centrale problemen worden helder gesteld. Bijna alle artikelen nodigen uit tot verdere reflectie over de kern van de psychotherapeutische praktijk: waarom willen wij lijden verminderen, wat bedoelen wij concreet wanneer wij dit zeggen, hoe streven wij dat na, en kunnen wij dat wel zonder een onderliggende levensbeschouwing te expliciteren?

Wat evenwel opviel is dat geen enkele auteur, met uitzondering van James Heisig, ingaat op de inbedding van de westerse psychotherapie in de christelijke cultuur. Het was nochtans een punt waar Jung zelf steeds weer op hamerde: het is zinloos in een andere cultuur te duiken als men niet eerst met zijn geworteldheid in de eigen cultuur in het reine is gekomen.

Anders 'verlies je de enige stevige basis van de westerse geest en verlies je jezelf in een mist van woorden en ideeën die nooit in een westerse geest opgekomen zouden zijn en die geen voordeel opleveren wanneer zij erop geënt worden' (Jung, geciteerd op p. 19). En daarom was ik verwonderd dat niemand de band legde

tussen bepaalde zenleerstellingen en die van grote leermeesters uit de Stoa. Lees het *Zakboekje* van Epictetus bijvoorbeeld.

En wat van de publicatie van Jungs gesprek met Hisamatsu te denken? Jung zelf wilde deze tekst niet laten publiceren omdat hij vond dat de taalbarrière de communicatie tussen beide gesprekspartners te moeilijk had gemaakt en zij er niet echt toe gekomen waren om te zeggen wat zij bedoelden. Toch werd deze transcriptie via verschillende wegen doorgegeven, vertaald en opgepoetst. In dit boek wordt met veel ophef de ultiem verbeterde versie gepresenteerd. Bij de lectuur ervan moet je Jung in zijn weigering tot publiceren echter gelijk geven. Buiten enkele algemene uitspraken (het Ik is afhankelijk van iets diepers, en dit is voor Jung het collectieve onbewuste), komt er weinig uit. En bij die ultieme oppoetsing van de tekst is het nu meer dan ooit de vraag in hoeverre wij hier voor een historisch document staan dat de liefhebbers van de geschiedenis om de geschiedenis zou kunnen bekoren. Dat daarvan dan nog de exegese bedreven wordt, behoort tot het zwakkere van dit overigens erg boeiende boek.

Prof. dr. P. Vandermeersch, analyticus van de Belgische School voor Psychoanalyse, is hoogleeraar godsdienstpsychologie aan de Faculteit der Theologie en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

Geen vragen alstublieft

Bespreking van: Edith Gould en Sandra Kiersky (2001). *Sexualities Lost and Found. Lesbians, Psychoanalysis, and Culture*. Madison CT: International Universities Press. ISBN 0-8236-6062-1, 307 pagina's, prijs: \$ 32,95

Leen Van Compernelle

In *Sexualities lost and found* zijn onder vier rubrieken zeventien artikelen samengebracht, waarvan een groot deel reeds in 1996 gepubliceerd werd door Sandra Kiersky in een speciaal nummer van *Psychoanalysis and Psychotherapy*:

The Journal of the Psychoanalytic Institute of the Postgraduate Center for Mental Health. Dit nummer werd opgedragen aan Ted Riess, die 'een van de eerste psychoanalytici was die zich verzetten tegen de traditionele psychoanalytische pathologisering van homoseksualiteit'. Hij pleitte voor een therapeutische houding waarbij homo-erotiek gezien wordt als niet-pathologisch, maar wel analyse vereist om de positieve mogelijkheden ervan en de conflicten die eruit voortvloeien te evalueren.

Kiersky schrijft in haar inleiding dat ondanks de bijdragen van Riess e.a. veel analytici de anatomische conditie blijven zien als een lot, en weinig afwijken van de oorspronkelijke analytische visie waarbij de lesbienne als 'mannelijk' gezien wordt en is blijven steken in vroeg-kinderlijke ontwikkelingsstadia.

Het eerste deel met zes artikelen wordt voorgesteld als een inleiding, met als titel *Van theoretische constructie tot doorleefde ervaring*, waarin een aantal boeiende casusbesprekingen aan bod komen. De analyse ervan maakt de lesbische objectkeuze inzichtelijk, maar laat aanvoelen dat het achterliggende verhaal geen predictieve waarde heeft voor een homo-erotische objectkeuze. Deze casussen richten onze blik naar de lesbische ervaringswereld, meer dan het 'theoretische' deel II, *Deconstructie van de mythe van een lesbische identiteit*. Deze titel vat wel een stelling samen die in alle artikelen aanwezig is: we moeten af van de traditionele psychoanalytische visie van vastgelegde, gefixeerde geslachtsidentiteit – als resultaat van een ontwikkelingsproces – die binair is en aanleiding geeft tot een objectkeuze van het tegenovergestelde geslacht. Er moet een nieuwe theorie van het verlangen geconcipieerd worden, die naast biologische krachten, ook socioculturele (politieke) en relationele aspecten insluit; een verlangen dat in plaats van statisch en binair, beweeglijk en verscheiden is. We moeten naar een model waarin verlangen en seksualiteit op een continuüm gesitueerd worden in plaats van in duidelijke categorieën.

Volgens de auteur is de lesbische identiteit geen vrouwelijke tegenpool van de mannelijke homoseksuele identiteit ('Geen enkele lesbienne zou zichzelf als vrouwelijke homoseksueel benoemen'), maar dit wordt niet verder uitge-

diept. Als typisch voor de lesbische identiteit worden vermeld een diversiteit aan identificaties (mannelijke zowel als vrouwelijke), en een verlangen dat niet primair gericht is op genitale seksualiteit maar veeleer op relatie, menselijk contact, hechting, interactie.

In deel III worden vijf artikelen samengebracht onder de noemer *Impact van de cultuur*. In twee daarvan wordt enerzijds de poëzie van een lesbische auteur, anderzijds de muziek van twee populaire lesbische zangeressen ander de loep genomen. Een derde artikel gaat over het lesbische moederschap en de intrapsychische conflicten die het oproept, zoals: hoe zwanger worden, schuldgevoelens rond het buitensluiten van de man bij het zwanger worden, rivaliteit binnen het lesbische ouderkoppel rond wie de 'echte' moeder is, moeilijkheden in het aanvaarden van een tweede ouder (oedipaliteit). De twee overblijvende artikelen las ik hoofdzakelijk als variaties op het thema van hoofdstuk II. Meer op zijn plaats hier dan in het vorige hoofdstuk leek mij het artikel rond 'gekozen familie', waarbij ex-partners een soort intense 'familiebanden' met elkaar blijven onderhouden, 'gokwa' genaamd ('God only knows what we are').

In deel IV wordt nog eens vijfentwintig jaar psychoanalyse in de lesbische gemeenschap samengevat en wordt het boek afgerond met een 'postmoderne' herinterpretatie van menselijke-figuurtekeningen verzameld door Gundlach en Riess (projectief materiaal), waarbij opnieuw de nadruk wordt gelegd op de multi-pele seksuele en geslachtsidentiteiten van vrouwen, waarbij de 'traditionele tendens binnen de psychoanalyse om genderidentiteit en seksuele objectkeuze te laten samenvallen', andermaal ter discussie wordt gesteld.

Dit is een boek over lesbiennes, hoofdzakelijk geschreven door lesbiennes, ervan uitgaand dat zij het best weten waarover ze schrijven. Toch had ik tijdens het lezen vaak een 'oratio-pro-domo' gevoel, en miste een kritische instelling. Telkens opnieuw moet dezelfde stelling bewezen worden (het beweeglijke van de geslachtsidentiteit en de diversiteit in seksuele objectkeuze), al wordt die stelling vooral geponeerd. In de zeventien artikelen wordt meer herhaald dan uitgewerkt en opgebouwd. In die

zin vond ik de casusbesprekingen het meest interessant, omdat ze ons toelaten het verhaal van de patiënt zelf mee te volgen en eigen interpretaties te toetsen aan die van de auteur. Hier en daar komt een klassiek auteur flink onder vuur, zoals bijvoorbeeld Kohut. Hem wordt 'de meest repressieve en conservatieve trend in de psychoanalyse' aangewreven, namelijk iemand te willen genezen van een seksueel verlangen, het gat in het zelf (dat precies het seksuele zou representeren) te willen opvullen met een deseksualiserend therapeutisch discours. Dit leek mij op zich een boeien-de denkpiste, die echter vraagt om binnen de tekst en context van Kohut herlezen te worden, om op zijn juiste gewicht geschat te worden. Freud wordt zowel pro als contra aangehaald, al naar gelang wat bewezen moet worden. Waar ik mij bij momenten flink aan geërgerd heb, zijn de clichématige en stereotiepe benoemingen van 'typisch mannelijk' of 'typisch vrouwelijk' gedrag, midden in een betoog rond de deconstructie van een binaire identiteit (mannelijk versus vrouwelijk). Het is een boek over 'lesbiennes, psychoanalyse en cultuur', dat een pleidooi wil houden voor een andere kijk op genderidentiteit en seksuele objectkeuze, met echter – op enkele uitzonderingen na – een naar mijn gevoelen te laag psychoanalytisch gehalte. Mijn vele adolescente patiëntes, seksueel getraumatiseerd in de kindertijd, die zich richten op een homoseksuele (en vaak homoproblematische) relatie, vond ik in het hele boek niet terug. Geen vragen bij stellen?

L. Van Compernelle, kinder- en jeugdpsychiater, lid van de Belgische School voor Psychoanalyse, is diensthoofd Jeugdkliniek Pittem en werkzaam in privé-praktijk.

Esther Bick en de psychoanalytische babyobservatie

Bespreking van: Andrew Briggs (red.) (2002). *Surviving Space. Papers on Infant Observation*. The Tavistock Clinic Series. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-292-1, 310 pagina's, prijs: £ 16,99

Gertie Bögels

Surviving Space is uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Esther Bick, grondlegger van babyobservatie als wetenschappelijke methode binnen de psychoanalytische opleiding.

Naast vier oorspronkelijke stukken van Bicks hand bevat het boek essays van haar leerlingen, die de methode toepassen op de gehele scala van 'developmental research' tot klinische en forensische psychiatrie. Als onderdeel van de serie publicaties uit de in 1920 opgerichte Tavistock Clinic behandelt dit boek een fundamenteel onderdeel van het Londense trainings- en behandelingsinstituut dat jaarlijks cursussen verzorgt voor zo'n 1400 opleidingen. Het is opmerkelijk dat iemand die zo weinig publiceerde als Esther Bick, zo'n impact heeft gehad op zowel het wetenschappelijk onderzoek als de klinische toepassing van de psychoanalyse. Tegelijkertijd is het opmerkelijk dat er zó weinig bekend is over haar persoonlijke leven. Rond de feiten die er bekend zijn hangt bovendien een sfeer van geheimzinnigheid, die bij iedere rechtgeaarde analyticus het vrije associëren aanvuurt. Een fascinerend object voor een biograaf. Voorlopig moet men het doen met de spaarzame biografische gegevens, overigens gemakkelijk tot een emotioneel inzichtelijk geheel samen te voegen en – wat belangrijker is – door Esther Bick zelf geautoriseerd in een interview door een van haar leerlingen kort voor haar dood in 1983. Zij werd geboren in 1902 als Esteza Lifşa Wander, in een verarmd orthodox joods gezin in de Boheemse stad Przemysl. Op haar zevende werd zij naar Praag gestuurd om haar tante te helpen die juist een baby gekregen had. Ze bleef er tot haar tiende jaar! Op verschillende momenten in haar puberteit en in haar latere

leven hield zij zich bezig met de zorg voor en opvang van kinderen, in de periode rond de beide wereldoorlogen geen onbelangrijk werk. Haar plan om zich bij Jean Piaget in Zwitserland verder wetenschappelijk te bekwamen liep spaak op het werkverbod voor buitenlanders. Enigszins contre coeur vervolgde zij haar academische studie bij de vooraanstaande Weense pedagoge Charlotte Bühler. Toen reeds was zij zich bewust van haar affiniteit met de intuïtieve wijze van wetenschappelijk onderzoek. Met haar evocatieve interpretaties en haar bevlogen manier van doceren wordt zij geplaatst naast Wilfred Bion en Melanie Klein. Bicks verdienste was dat ze nieuwe elementen van de vroege ontwikkeling in kaart bracht die licht werpen op verschijnselen die alles te maken hebben met wat nu onder de mode-woorden 'attachement', 'mentaliseratie' en 'intersubjectiviteit' gerangschikt wordt.

Diagnostiek van baby's is een moeilijk vak. Wanneer men echter de protocollen leest van de seminars waar Bick het gepresenteerde materiaal in emotioneel-inzichtelijke samenhang brengt, dan raakt men onder de indruk van de overtuigingskracht van haar interpretaties. In ogenschijnlijk triviaal gedrag weet zij aanzetten van belangrijke ontwikkelingsprocessen te onthullen. Daarbij bedient zij zich van actuele diagnostische terminologie. Zo geeft haar beschrijving van de rol van de huid in de vroege objectrelatie inzicht in psychosomatische en pervasieve aandoeningen. Verstoring van de normale functie kan leiden tot 'second-skin'-formatie, als poging van de baby zich via een premature onafhankelijkheid te beschermen tegen intrusieve, overweldigende indrukken; een beeld dat ook van betekenis is voor de diagnostiek van depersonalisatie en automutilatie.

Zij voegt sociale en klinische dimensies toe aan de zogeheten orale fase die verwant zijn aan de kleiniaanse visie maar die daar een grotere, en vooral overtuigender differentiatie in aanbrenge. Bick beschrijft een arsenaal van mogelijkheden waarmee een baby tracht de ervaren tekorten inventief en actief te herstellen. Zo wordt in Bicks opvatting het zuigen op meer dan allegorische wijze verbonden met andere pogingen de verbroken band te herstellen: niet

alleen letterlijk oraal, maar ook door het 'vastklampen' met de verschillende zintuigen: de baby die de afwezigheid van moeder nog niet verdraagt, zal trachten haar vast te houden door zijn ogen te fixeren op de plek waar zij verdween. Dit 'fixeren' kan een pathologische connotatie krijgen wanneer het in conflict komt met het weer kunnen loslaten, waardoor de noodzakelijke beweeglijkheid in het gedrang komt.

In Bicks beschrijving dient babyobservatie ertoe het waarnemingsvermogen van de opleidingskandidaat te ontwikkelen, waarbij men een parallel kan zien tussen het gedrag van de moeder en haar baby en de relatie tussen analyserend en analytisch. De ervaringen worden besproken in een wekelijkse technisch-seminargroep, want het nauwgezet volgen is een voorwaarde om de diverse aspecten in de ontwikkeling van de relatie te kunnen waarnemen. Een dergelijke ongestructureerde situatie roept dikwijls angst op. Vaak dreigt men geïnvolveerd te raken in de emotionele problemen van de moeder, haar eventuele postpartale depressieve gevoelens, of de afweer daarvan. De babyobservatie als belevingscursus faciliteert processen die een rol spelen in de psychoanalytische behandeling, namelijk de evocatie en daarmee de correctiemogelijkheid van onze vroegste ervaringen. Men wordt nadrukkelijk en onontkoombaar geconfronteerd met deze niet bewust herinnerde vroege interactie-ervaring. De wijze waarop de 'andere' moeder met haar baby omgaat roept een diep ingrijpende reactie op van gedeelde empathie, herkenning of juist van onbegrip, irritatie, of verbijstering. We worden geconfronteerd met onze vooroordelen, letterlijk, 'van huis uit'.

De gesystematiseerde babyobservatie vormt naast de eigen leeraanlyse een van de ingrijpende facetten van de psychoanalytische opleiding. En over geen ander onderwerp lopen de discussies zo hoog op (Bögels 2001). Met deze ervaring worden nieuwe belevingsgebieden ontsloten die ons in het analytisch werk sensitiever maken in het herkennen van vroege aanzetten van intersubjectiviteit.

Naast deze betekenis voor de psychoanalytische behandeling geeft het boek een beschrij-

ving van de toepassing van de techniek van babyobservatie op andere terreinen. Zo geeft Bidy Youell een uiteenzetting over zowel de praktische opzet als de methode van Bicks observatietechniek ten behoeve van rapportages door getuige-deskundigen in rechtszaken voor de kinderscherming. Jeanne Magagna beschrijft aan de hand van vijf primitieve beschermingsmechanismen de diagnostiek en behandeling van jonge kinderen met uiteenlopende pervasieve ontwikkelingsstoornissen. Een nuttige toevoeging aan pogingen dit complexe beeld met uiteenlopende verschijningsvormen niet alleen statistisch in kaart te brengen. Daarnaast worden verbindingen gelegd met traumabehandeling en transculturele problematiek. Het boek wordt afgesloten met een wetenschappelijk artikel van Michael Rustin, een indringende poging de psychoanalytische research een plaats te geven binnen de moderne theorievorming, het boeiende veld tussen de oorspronkelijk wiskundige chaostheorie en de complexiteitstheorie. Ook hierin komt de wetenschappelijke verwantschap tussen Bion en Bick aan de orde.

Een vanuit historisch en actueel perspectief belangrijk boek voor psychotherapeuten, neonatologen en forensisch psychiaters, en voor degenen onder hen die uitzien naar wetenschappelijke reflectie.

Literatuur

Bögels, G. (2001). Verbindingslijnen tussen babyobservatie en psychoanalytische behandeling. In: A. De Bruyne & W. Heuves (red.), *Bij nader inzien. Over kijken en psychoanalyse*. Amsterdam: Boom.

Dr. G. Bögels is psychiater en psychoanalytica, opleider/supervisor, vrijgevestigd te Nijmegen.

Hoe je naar kinderen kunt kijken

Bespreking van: Rose Edgumbe (2000). *Anna Freud, A View of Development, Disturbance and Therapeutic Techniques*. Londen: Routledge. ISBN 0-415-10200-6, 256 pagina's, prijs: £ 15,99, en van:

Kahr, Brett (red.) (2002), *The Legacy of Winnicott, Essays on Infant and Child Mental Health*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-236-0, 178 pagina's, prijs: £ 19,99, en van: Lesley Caldwell (red.) (2002?). *The Elusive Child*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-296-4, 220 pagina's, prijs: £ 19,99

Eugenie Oosterhuis

In deze bespreking leg ik drie boeken over psychoanalytische visies op kinderen naast elkaar. De eerste twee zijn gekoppeld aan respectievelijk Anna Freud en Donald Winnicott, twee giganten die hun stempel gedrukt hebben op theorie en praktijk van de psychoanalyse, van kinderen én volwassenen.

De herkomst en oriëntatie van het derde boek zijn even 'elusive' als het kind uit de titel: er is geen datum van verschijnen, geen inhoudsopgave en geen lijst van auteurs. Ik neem het mee in de bespreking omdat er enkele interessante bijdragen in staan.

Rose Edgumbe, eerst leerling en daarna medewerker van Anna Freud, stelt zich in de inleiding drie vragen:

1. Waarom accepteerde Anna Freud 'developmental help', haar eigen vernieuwende aanpak van ontwikkelingsstoornissen, niet als een legitiem onderdeel van de psychoanalytische techniek?
2. Waarom wordt zij gezien als 'slechts' een 'drive theorist', terwijl zij aan de theorie van objectrelaties zulke belangrijke bijdragen heeft geleverd?
3. En, voor ons verbazingwekkend: waarom heeft haar werk in Engeland niet meer erkenning gekregen?

Deze vragen worden in het laatste hoofdstuk beantwoord, nadat Edgumbe een heldere en kritische uiteenzetting heeft gegeven van het werk van Anna Freud. Hierbij komen aan bod:

- haar observaties in de door haar gestichte 'war nurseries' en de invloed van deze observaties op haar theorievorming;
- theorie en techniek;
- haar psychoanalytische visie op de ontwikkeling van het kind, zoals deze niet alleen vorm krijgt in het bekende profiel en de ontwikkelingslijnen, maar ook in de voorzie-

ningen voor kinderen, het werken met ouders, de 'ontwikkelingshulp', de inrichting van de opleiding en gedachten over preventie.

In het kader van deze recensie kan ik alleen ingaan op enkele aspecten van haar veelomvattende werk.

Anna Freud baseerde haar visie op de interne wereld van het kind op zorgvuldige observatie van kinderen en heldere theorievorming, waarbij zij trouw bleef aan de inzichten van haar vader (vandaar de nadruk op drift en ego) en langzaam evolueerde naar het ontwikkelingsgezichtspunt. Zij heeft van meet af aan de relatie tussen ouders en kind als centrale factor in de ontwikkeling van het kind gezien. Hierin verschilde zij essentieel van mening met Melanie Klein, die alleen de onbewuste fantasie belangrijk vond en de (invloed van) ouders uitschakelde. Zij verschilde ook van mening met John Bowlby, die juist nadruk legde op de externe factoren, en de innerlijke verwerking daarvan geen rol liet spelen in zijn theorievorming.

Anna Freud zette al in Wenen een kinderdagverblijf op voor maatschappelijk achtergestelde kinderen. In 1938 vluchtte zij naar Londen waar zij gedurende de oorlog de 'war nurses' organiseerde voor kinderen die door oorlogsomstandigheden van hun ouders waren gescheiden. Alle medewerkers van deze kinderhuizen maakten als onderdeel van hun inserviceopleiding verslagen van hun observaties, waarin het gedrag en de ontwikkeling van de kinderen nauwkeurig werden vastgelegd. De ingrijpende gevolgen van separatie voor de gehele ontwikkeling, in het bijzonder voor die van de objectrelaties, komen in deze verslagen naar voren. Rose Edgumbe stelt (p. 21) dat de theorievorming van Anna Freud niet te begrijpen valt zonder kennis van deze observaties, die haar werk diepgaand hebben beïnvloed. Anna Freud heeft hierover pas in 1974 gepubliceerd, afgezien van *Infants without families* in 1944. Uit de voorbeelden die Edgumbe citeert blijkt dat de (verstoorde) hechting centraal stond en dat Anna Freud hieraan praktische consequenties verbond, zoals het vormen van kleine 'gezinnen' met een vaste 'moeder'. Het was echter Bowlby die wereldwijd aandacht

kreeg voor zijn theorieën over hechting, waarbij hij zich evenals Anna Freud baseerde op observaties. Zij verschilden echter van mening op essentiële theoretische punten, zoals de invloed van de onbewuste verwerking van externe invloeden.

Anna Freud was het niet eens met de ontwikkelingen binnen de Britse Psychoanalytische Vereniging, waarin na de dood van Freud een richtingenstrijd ontstaan was. Zij trok zich terug omdat zij het ongepast vond om mensen te bestrijden die het leven van haar en haar vader gered hadden. Bowlby ondervond binnen de Britse Vereniging veel tegenstand door zijn ontkenning van het onbewuste, maar in de National Health Service had hij veel invloed omdat zijn opvattingen goed vertaald konden worden in praktische maatregelen op het gebied van zorg voor kinderen. Anna Freud trok zich terug in de Hampstead Clinic (na haar dood Anna Freud Centre genoemd), die zij buiten de National Health Service hield omdat zij financiële afhankelijkheid van de overheid een gevaar vond voor de vrije uitoefening van haar vak.

Interessant is dat Melanie Klein al in 1942 een poging deed om de toenemende spanningen in de Britse Vereniging te temperen: zij wilde met Anna Freud praten over de theoretische meningsverschillen. Deze vond het een goed idee om samen met enkele collega's het debat aan te gaan, maar Marjorie Brierly verbood deze bijeenkomsten, omdat zij buiten het bestuur van de Britse Vereniging om georganiseerd zouden worden! De splitsing tussen kleinianen en freudianen werd meer bepaald door politieke machtsstrijd dan door de dames zelf. Anna Freud ging dus haar eigen gang en verwierf vooral buiten Engeland grote bekendheid.

In Engeland was het niet alleen Melanie Klein, maar ook Donald Winnicott die grote invloed had. Winnicott was eerst kleiniaan, maar zijn onafhankelijke geest paste al gauw niet meer in het dogmatische kleiniaanse denken. Als kinderarts had hij ongelooflijk veel kleine kinderen met hun moeders gezien; het was vanzelfsprekend dat voor hem de interactie in de moeder-kindrelatie centraal stond.

In de inleiding van *The Legacy of Winnicott* wordt

gesteld dat niemand na Sigmund Freud zo veel geschreven heeft over psychoanalyse, voor zo'n divers publiek. De toon is hiermee gezet: dit boek is een *liber amicorum* dat honderd jaar na de geboorte van Winnicott, dus in 1996, had moeten verschijnen en er wordt over Winnicott vooral in idealiserende zin geschreven door veertien auteurs, van wie zes psychoanalyticus zijn. Het bevat een interview uit 1965 van Paul Roazen en persoonlijke herinneringen aan Winnicott van David Holbrook, Robert Langs, E. James Anthony en Hugh Gee; tot slot zijn er enkele brieven van Winnicott aan Rycroft. Hij komt hierin steeds naar voren als een creatieve, zeer eigenzinnige man die eigenlijk alles zelf wilde uitvinden. Hij gebruikte bestaande theorieën vooral om ze op hun kop te zetten en dat gaf vaak een verrassende en verfrissende nieuwe kijk. Hij introduceerde nieuwe begrippen, die gemeengoed zijn geworden, zoals 'good-enough mother', 'holding environment', 'primary maternal preoccupation' en 'the use of an object', om er enkele te noemen.

Opmerkelijk is dat Anna Freud voor de adepten van Winnicott niet van belang lijkt te zijn. Winnicott zelf is de enige die haar noemt, in zijn interview met Roazen, omdat zij zijn artikel over 'transitional objects' in Amerika gepropageerd heeft. We komen over Winnicott te weten dat hij tien jaar in analyse is geweest bij Strachey, die daarover schreef in brieven aan zijn vrouw, onder andere over Winnicotts totale gebrek aan seksuele belangstelling, waardoor hij kinderloos bleef. Hierna ging hij nog in analyse bij Joan Riviere. Het deed mij denken aan zijn uitspraak, geciteerd door Roazen (p. 26): 'We are poor indeed when we are only sane.'

Hoewel al deze ontboezemingen over Winnicott en zijn manier van omgaan met analysanten interessant zijn, heb ik toch het meest genoten van enkele bijdragen die zijn manier van werken tot uitgangspunt nemen.

Een indrukwekkend voorbeeld van psychoanalytische consultatie, een specialiteit van Winnicott, is het artikel van Sira Dermen: *Psychoanalytic perspectives on traumatized children: the Armenia experience*. Dermen, een Armeense, in Engeland werkende psychoanalytica, ging na de aardbeving van 1988 naar haar geboorteland

om psychische eerste hulp te verlenen aan de overlevenden. Zij bleef er enkele weken en ging nog twee keer terug. Na haar eerste reis was zij enthousiast en hoopvol over de mogelijkheden van psychoanalytische interventie, waarvan ze een indrukwekkend *vignet* geeft. Maar na verloop van tijd voelde zij zich steeds meer gedesillusioneerd. Zij citeert de dichter Joseph Brodsky: 'The uniqueness of the size of one's grief is no guarantee of anything, certainly not of nobility.' Zij ontdekte dat psychoanalyse alleen kan plaatsvinden in een maatschappij die de basis van psychoanalyse, die zij definieert als 'a continuous working towards the most truthful interaction possible', respecteert. In het door genocide en voortdurende overheersing getraumatiseerde Armenië heerst echter een andere orde, waarin manipulatie, omkoperij en het verbreken van gedane beloftes de regel zijn.

Juliet Hopkins beschrijft in *From baby games to let's pretend* de analyse van een vijfjarige jongen met een grote ontwikkelingsachterstand, die zij door Winnicott liet superviseren. Het is een voorbeeld van 'ontwikkelingshulp' in hoge frequentie door een begaafde analytica. Winnicott werd door Hopkins ervaren als een supervisor die met ideeën speelde, haar hiertoe stimuleerde en nooit voorschreef wat ze moest doen. Ze leerde onzekerheid verdragen en vertrouwen op haar intuïtie. Ze ontdekte ook hoe belangrijk het is om gedrag en gevoel te verwoorden en het zo een plaats te geven in de beleving én de realiteit. Zij citeert Winnicott (p. 93): 'Interpretation when the patient has no capacity to play is simply not useful or causes confusion.' Bij het lezen van deze gevalsbeschrijving viel mij op dat er geen essentieel verschil is met de behandelingen in het Anna Freud Centre, die door Edgcombe in haar boek beschreven worden. Anna Freud vond dat 'ontwikkelingshulp' alleen door goed opgeleide, ervaren kinderanalytici gedaan kan worden; deze en andere gevalsbeschrijvingen bevestigen deze mening. Judith Trowell schrijft over *The wider applications of infant observation*. Zij noemt het eerste artikel van Winnicott over dit onderwerp: *The observation of infants in a set situation* (1941). De situatie was: de baby op schoot van moeder vóór het bureau van Winnicott als kinderarts; op het

bureau lag een glimmende metalen spatel. Door observatie van het gedrag van baby en moeder kreeg Winnicott een idee over de ontwikkeling van het kind, zijn emotionele status en de moeder-kindrelatie. Deze informatie gaf hem, samen met zijn tegenoverdrachtsgevoelens, aanwijzingen voor de moeilijkheden van moeder en kind. Het unieke van juist deze situatie is dat de spatel eigenlijk diende om in de mond van de baby te stoppen zodat er in zijn keel gekeken kon worden. Bij Winnicott werd de spatel tot iets interessants, om mee te spelen, althans voor het gezonde kind, dat zich meestal verzet tegen een dergelijke intrusieve handeling. De omgang met de spatel is zo tot symbool geworden voor de omgang met de patiënt: niet intrusief bestoken met duidingen, maar spelenderwijs volgen.

Trowell gaat in op het belang van observatie in de opleiding tot psychoanalyticus: leren kijken zonder actief deel te nemen, de daardoor opgevoelde gevoelens herkennen en verdragen en deze niet de observatie laten kleuren. Het gaat niet alleen om kennis over de kinderlijke ontwikkeling, maar vooral om het leren hanteren van de tegenoverdracht. Een belangrijke rol is in dit leerproces toebedeeld aan de leider van het seminar waarin de deelnemers hun observaties bespreken. Deze vorm van observeren doet een beroep op empathie, sensitiviteit en zelfkennis; van belang is of de psychoanalyticus in spe hierin een leerproces kan doormaken. Omdat de eigen gevoelens bij alle menselijke interacties een rol spelen en daardoor de beoordeling van situaties beïnvloeden, kunnen allerlei hulpverleners, van huisartsen tot politiemensen, veel hebben aan de ontwikkeling van deze vaardigheid; vandaar de 'wider applications' uit de titel.

Tot slot wil ik ingaan op *The Elusive Child*. Ook hierin een bijdrage (van Abe Brafman) over babyobservatie en het belang ervan in de analytische opleiding: 'This is an exercise where the student can prepare himself for later work with patients, where there is little room for dogma, and where careful awareness of diverse possible interpretations brings continuous learning' (p. 68).

In een lacaniaans georiënteerd artikel van Catherine Mathelin staat het belang van de

taal, de 'inscription in language', centraal. Haar werk op een neonatale intensivereafdeling deed mij denken aan de film *Hable con ella*. Uit haar dramatische voorbeelden blijkt dat het spreken met te vroeg geboren baby's letterlijk van levensbelang is.

Samenvattend: dit zijn drie zeer verschillende boeken over kinderen. Het boek van Rose Edgumbe geeft een helder en kritisch beeld van het werk van Anna Freud en de voortzetting daarvan door analytici in het Anna Freud Centre. Het zou goed in de psychoanalytische opleiding gebruikt kunnen worden.

Het boek over Winnicott biedt veel interessante artikelen, maar is door het hagiografische karakter te weinig kritisch.

Het laatste boek is rommelig van opzet en uitvoering; de vraag op de achterflap 'What is a child?' wordt onvoldoende en chaotisch belicht.

E. Oosterhuis, psychiater-psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Why the Super-Ego is Your Amigo

Bespreking van: Simon Critchley (2002). On Humour. Thinking in Action (red. Simon Critchley & Richard Kearney). Londen/New York: Routledge. ISBN 0-415-25121-4, 132 pagina's, prijs: £ 7.99

Walter Schönauf

Psychoanalytici hebben een bijzondere relatie met humor of zouden die moeten hebben. Ze beschikken sinds Freuds boek over de Witz (1905) over de (mijns inziens) nog altijd plausibelste hypothese voor de beantwoording van de vraag waarom we plezier beleven aan grappen. Studie van de 'techniek' van de grap, meestal een spel met woorden, soms ook een spel met verwachtingen, biedt inzicht in de werking van het primaire proces, zoals dat – bedoeld of onbedoeld – kan interfereren met het secundaire proces. Er zijn dan ook veel

analytisch georiënteerde studies over het onuitputtelijke thema van de humor verschenen (o.a. Freud 1927, Grotjahn 1957, Holland 1982, Ietswaart 1986). On *Humour* schenkt in zijn slothoofdstuk aandacht aan de psychoanalyse van het lachen, maar Freud wordt naast andere denkers als Swift, Shaftesbury, Kant, Bergson, Plessner en Wittgenstein gezet, reden genoeg om het in dit tijdschrift te signaleren. Het verschijnt in een reeks die op niveau, maar 'punchy, short and stimulating' over allerlei onderwerpen wil informeren. Een Nederlandse vertaling ervan is kort geleden verschenen (*Humor*, Routledge Filosofie, 2003). Je kunt goed merken dat het de neerslag vormt van lezingen en colleges. Het levendige betoog heeft vaak iets van een causerie. Het is doorspekt met verwijzingen naar allerlei eigentijdse uitingvormen van humor, van de Marx Brothers tot Monty Python, Woody Allen en Mr Bean. Zijn voorbeelden put Critchley dus uit een heel ander reservoir dan Freud ter beschikking had. Grappen zijn volgens de auteur, hoogleraar filosofie aan de universiteit van Essex, als het ware kleine antropologische essays. Ze beschouwen de mens door de bril van de vervreemding. Humor is dus in zekere zin een vorm van filosofie. En Engelsen hebben, zoals bekend, verstand van zaken en recht van spreken als het gaat om de vraag waarom we lachen om komische gebeurtenissen, geestige opmerkingen en grappen, of waarom gevoel voor humor te waarderen valt. Lachen om jezelf wordt hoger aangeslagen dan lachen om anderen, iets wat in de meeste grappen feitelijk gebeurt. Zelfspot getuigt van overwonnen narcisme. Niet voor niets wordt het doorbrekende vermogen tot zelfspot tegen het eind van een analyse als een gunstig teken gezien voor wat er in het analytische proces is bereikt. Humor is – Critchley betoogt dat met verve – een werkzaam antidepressivum. Galgenhumor is een benijdenswaardige verworvenheid, zoals de veroordeelde liet blijken toen hij, met de strop om zijn nek en staande op het valluik, op de vraag van de priester of hij nog iets wilde zeggen antwoordde: 'Yes, I don't think this damn thing is safe.' Een eendere grap, over de man die op een maandag gehangen werd en hierop het commentaar gaf 'Na, die Woche

fängt gut an', vormde voor Freud de aanleiding om zijn essay over humor (1927) te schrijven. Wilhelm Busch probeerde die eigenschap te definiëren in zijn gedicht *Es sitzt ein Vogel auf dem Leim*, het verhaal van een vogel die niet meer kan vluchten voor een aansluitende kater en die dan maar besluit zijn tijd niet te verdoen en in de hem resterende ogenblikken een vrolijk liedje te fluiten: 'Der Vogel, dünkt mich, hat Humor.'

De talloze lachtheorieën die de revue passeren kan men globaal in drie types indelen. Er is de superioriteitstheorie, die stelt dat we vooral lachen als we ons boven anderen verheven kunnen voelen, zoals in de altijd populaire etnische grappen over andere volken of culturen. Dan is er de theorie van de bevrijding van een druk, het idee dat we door te lachen onverschuldigd overtoollig geworden energie afvoeren. Freuds Witztheorie (1905) is een voorbeeld van deze ontspanningstheorie. De meeste 'gewaagde' moppen hebben ontegenzeggelijk dit effect. En ten slotte is er de incongruentietheorie, die de vele contradicties of innerlijke tegenspraken waar humor mee speelt als basisprincipe beschouwt. Een apart hoofdstuk is gewijd aan de interessante gedachte dat veel humor gebaseerd is op de discrepantie tussen een lichaam hebben en een lichaam zijn. Als het fysieke botst op het metafysische schieten we vaak in de lach.

Een geslaagde grap maakt kortsluiting tussen de compartimenten waarin we onze leefwereld ingedeeld hebben, zoals Ietswaart in zijn psychoanalytische essay over humor (1986) betoogde. Grappen voldoen aan een subversieve behoefte. Ze ondermijnen de logische of de morele orde, de symbolische orde van de taal – of alledrie tegelijk. Moppen zijn niet opbouwend, eerder misantropisch of cynisch. Ze getuigen ook van distantie, van het boven de omstandigheden kunnen staan, van een verwonderde blik op al het menselijke. Door hun verbluffingstechniek bezorgen ze ons plezier. In de meeste studies over het lachen worden het gevoel voor humor, het komische effect en het genre van de mop onder één noemer samengevat of door elkaar behandeld. Zo ook door Critchley, maar het gaat in feite om heel verschillende en om elk voor zich ook weer

heel complexe verschijnselen, die niet overtuigend tot één enkele oorzaak herleid kunnen worden. Het 'produceren' van humor veronderstelt ook weer andere talenten dan het waarderen ervan, hoewel beide processen voor een deel hetzelfde traject volgen. 'Non merci, je suis mono-théiste', antwoordde de filosoof Levinas, toen men hem een tweede kopje thee aanbood.

De schrijver haalt in zijn relatief korte overzicht heel veel overhoop en springt soms een beetje van de hak op de tak, een gevolg van de – gangbare en ook door hem gedeelde – opvatting dat een boek over humor zelf ook humoristisch zou moeten zijn. Dat lijkt me een misverstand. In ieder geval wil Critchley ons niet alleen beleeren, maar ook vermaken, zoals blijkt uit hoofdstuktitels als *Why the Super-Ego is Your Amigo of Subject as Abject Object*. Jammer is wel dat het voor de analyse van humor zo essentiële primaire proces niet behandeld wordt en dat ook de afweerfunctie (we lachen immers bij voorkeur om onaangename, angstige of beschamende voorstellingen die zonder de humor'techniek' grote onlust zouden opwekken) niet goed uit de verf komt.

Een melancholieke man komt bij een psychotherapeut en vertelt hem dat het leven voor hem geen zin meer heeft. De therapeut raadt hem aan 's avonds naar het circus te gaan om de beroemde clown Grock te zien. Dat zal hem opvrolijken. De patiënt staat op, zijn blik is nog even droevig. 'O ja, hoe is trouwens uw naam?' vraagt de therapeut. De man kijkt hem somber aan en zegt: 'Ik ben Grock.' Wie bij deze anekdote, die Groucho Marx in zijn autobiografie vertelt, niet alleen de behoefte voelt haar gauw aan een ander door te vertellen, maar ook om de filosofische, antropologische en zeker ook psychoanalytische implicaties ervan te gaan overdenken, zal in dit boek veel stof tot nadenken en tot lachen vinden. U vindt de anekdote op pagina 101.

Literatuur

Freud, S. (1905). De grap en haar relatie met het onbewuste. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische Duiding 5* (p. 9-264). Meppel/Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1927). *De humor*. Sigmund Freud

Nederlandse Editie. *Psychoanalytische Duiding 5* (p. 265-275). Meppel/Amsterdam: Boom.

Grotjahn, M. (1957). *Beyond Laughter. Humor and the Subconscious*. New York/Toronto/Londen: McGraw-Hill.

Holland, N.N. (1982). *Laughing. A Psychology of Humor*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.

Ietswaart, W.L. (1986). De psychoanalyticus en humor. *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse*, 1 (6), 38-48.

Prof. dr. W. Schönau is emeritus hoogleraar Duitse letterkunde.

Een eerste kennismaking met Donald Meltzer

Bespreking van: Silvia Fano Cassese (2002). *Introduction to the world of Donald Meltzer*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-911-X, 124 pagina's, prijs: € 25,58, en van: Margaret Cohen & Alberto Hahn (red.) (2000). *Exploring the world of Donald Meltzer. A Festschrift*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-240-9, 229 pagina's, prijs : € 39,20

Marc Hebbrecht

Donald Meltzer is oorspronkelijk afkomstig uit de Verenigde Staten. Hij is daar opgeleid als analyticus en deed er ervaring op met zowel volwassenen als kinderen. In de doctrinaire analytische kringen van zijn vaderland voelde hij zich echter niet gelukkig; hij was bijvoorbeeld zeer geboeid door de persoon en het werk van Melanie Klein. In de jaren vijftig was er een aanzienlijke Amerikaanse militaire aanwezigheid in Europa. Meltzer greep de kans aan om als legerpsychiater naar Engeland te gaan. Daar heeft hij Klein opgezocht. Meltzer ging in analyse bij Melanie Klein en zou zich niet alleen tot haar volgeling maar ook tot een radicale vernieuwer ontwikkelen. Dankzij zijn relaties met andere kleinianen (vooral Bick), raakte hij in de Tavistock Clinic betrokken bij de opleiding van kindtherapeuten. Meltzer heeft niet alleen didactische kwalitei-

ten, hij schrijft ook veel. Door zijn artikelen en boeken krijgt hij een groeiende internationale bekendheid, wat met zich meebrengt dat er steeds meer beroep op hem wordt gedaan voor supervisie. Vooral analytici uit Frankrijk, Spanje en Italië voelen zich tot hem aangetrokken en komen graag naar Oxford waar hij zijn privé-praktijk heeft (hij is nu eind zeventig, misschien wel tachtig – dat kan ik uit zijn boeken niet afleiden).

Ik kan me geen bijeenkomst van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse voorstellen zonder dat zijn naam genoemd wordt. Meltzer is een gedegen theoreticus, die speelt met de theorieën van Klein en Bion. Bovendien heeft hij een eigen bijdrage geleverd aan de psychoanalyse. Meltzer verkende grenzen en horizonen die originele inzichten hebben opgeleverd in onder andere autisme, vroegkinderlijke psychose, perversie, terreur, het psychoanalytisch proces, het verschil tussen volwassen en kinderlijke seksualiteit, de droom, de dimensionaaliteit van de psyche.

Introduction into the World of Donald Meltzer is een toegankelijke maar compacte inleiding op het omvangrijke oeuvre van Meltzer, alhoewel ik me toch realiseer dat analytici en therapeuten die niet vertrouwd zijn met de kleiniaanse terminologie, veel moeite zullen hebben met bepaalde passages. Zoals het werk van Bion, kan men zich de inzichten van Meltzer pas toe-eigenen door te lezen, te herlezen en de 'alfa-functie' haar werk te laten doen: zo ontstaan nieuwe gedachten en beelden; concepten worden dan pas tot leven gebracht. Maar ik zal een poging doen om de lezer een eerste indruk te geven van wat hem te wachten staat.

In zijn eerste belangrijke werk behandelt Meltzer het psychoanalytische proces op een originele manier. Volgens hem dient de analyticus in een eerste fase de gepreformeerde overdracht, die gebaseerd is op fantasieën over de analytische methode, te ontmantelen. Meltzer toont zich een actieve, spraakzame analyticus, die zijn patiënt laat merken hoe hij denkt. Hij heeft steeds aandacht voor de gepaste temperatuur, de juiste afstand, de muziek van de stem en het poëtische niveau van de communicatie waarin de innerlijke wereld wordt uitgedrukt. In dit opzicht lijkt hij op Ogden. Door de wer-

king van 'volledige projectieve identificatie', kan de patiënt vaak niet goed het zelf van het object onderscheiden. Dit is de essentie van Meltzers concept 'geografische verwarring'. De vraag hoe de overgang van 'geografische verwarring' naar een onderscheiden eigen identiteit bij de patiënt tot stand komt is een belangrijk thema in zijn werk. In de loop van het psychoanalytische proces is de analyticus eerst een deelobject dat destructieve impulsen en psychische pijn ontvangt en bevat ('de toiletborst'): een weinig geliefde maar nodige ontvanger van de slechte delen van het zelf. Het goede wordt in de objecten buiten de analyse gelegd ('geografische verwarring'). In een volgende fase wordt de waarde van de analyticus erkend omdat hij niet alleen slechte delen van het zelf ontvangt, maar ook goede dingen geeft. Het 'toiletborst' deelobject wordt via een horizontale splitsing gescheiden van de goede, voedende borst ('zonale verwarring'). Langzamerhand bereikt de analysant de depressieve positie en het genitale Oedipuscomplex. Later zag Meltzer in dat geografische verwarring vaak leidt tot moeilijk te doorbreken impasses, vooral wanneer de persoonlijkheid in een toestand van projectieve identificatie leeft waarvoor de patiënt eigenlijk niet ziet hoe de externe wereld in elkaar zit. Wanneer, dankzij psychoanalyse, hierin verandering komt, zal dit gepaard gaan met een ervaring van bevrijding, alsof de patiënt een exoskelet afwerpt: een vlinder die de cocon verlaat.

Dit brengt ons bij een ander centraal concept van Meltzer, namelijk 'intrusieve projectieve identificatie met interne objecten'. Projectieve identificatie kan zich voordoen in externe objecten, maar evenzeer in interne objecten. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer het kind zijn lichaam exploreert terwijl het fantaseert over binnendringen in het lichaam van moeder. Het kind dringt binnen in het (moeder)object en wordt de geïdealiseerde moeder, om zo scheiding en afhankelijkheid te ontkennen. Het gedraagt zich als een schijnbaar volwassen modelkind, bezig en superieur tegenover andere kinderen, maar innerlijk geplaagd door eenzaamheid en een gevoel vals te zijn. Bij intrusieve projectieve identificatie in de analyse ontstaat een sterk positieve, geïdealiseerde

overdracht, die echter berust op een schijnmedewerking, gericht op het verwerven van liefde en waardering. In de tegenoverdracht voelt de analyticus zich als de ouder van een modelkind, de analyse loopt schijnbaar perfect maar de analyticus voelt zich onbelangrijk.

Bekend zijn Meltzers denkbeelden over het 'esthetische conflict' en het 'claustrum'. De moeder stimuleert de esthetische zin van het kind door haar liefdevolle aanwezigheid en haar schoonheid maar ze blijft terzelfdertijd raadselachtig omdat ze op een onvoorspelbare wijze kan veranderen. Schoonheid is ambigu. Dit is de basis van het esthetische conflict. Om dit esthetische conflict hanteerbaar te maken wordt een geheime ruimte binnen het zelf gevormd (het claustrum) waarin de persoon zich periodiek kan terugtrekken voor herbronning: dit is de ruimte waar de kunstenaar zijn inspiratie vindt (en die soms geprojecteerd wordt op een muse).

Zijn psychoanalytische exploratie van autisme brengt Meltzer bij het concept 'dimensionaliteit van de psyche'. De typische psychische kwaliteiten van het autisme zijn: vermindering van dimensionaliteit, primitieve dwangmatigheid en 'ontmanteling'. 'Ontmanteling' is het minutieus opsplitsen van het zelf en de objecten in segmenten van zintuiglijke ervaring. Het object wordt ontmanteld om het te beheersen. De zintuiglijke indrukken worden van elkaar losgemaakt en gehecht aan elk object dat zintuiglijk prikkelt maar zonder dat er betekenis tot stand komt.

In *Exploring the world of Donald Meltzer*, een liber amicorum voor Meltzer, dat na een conferentie in 1998 over zijn leven en werk is uitgegeven, vindt de lezer interessante beschouwingen over aspecten van zijn werk, zoals het esthetisch conflict en leven in projectieve identificatie.

Harris Williams analyseert het poëtische scheppingsproces en illustreert dit aan de hand van het bekende gedicht van Keats: *Ode to Psyche*. Hoxter beschrijft hoe de jarenlange samenwerking met Meltzer verliep en wat ze zoal geleerd heeft. Nemas legt uit hoe kleiniaanen de innerlijke wereld opvatten. Er is de geografische dimensie, waarbij de innerlijke wereld beschreven wordt als een ruimte waarin geleefd wordt, en waarin men zones, gebieden,

kamers kan onderscheiden. Anderzijds is er een structurele dimensie die de relaties tussen het zelf en zijn objecten beschrijft; men kan dan spreken van 'de innerlijke familie'. De meeste bijdragen hebben betrekking op Meltzers latere werk. Maiello beschrijft hoe taalontwikkeling gezien kan worden als een transformatie van orale ervaringen van ritmiciteit. Carignani bespreekt aan de hand van een casus hoe tijdperceptie zich in de loop van de puberteit ontwikkelt. Bégoïn denkt na over de verschillen tussen het raadsel en het mysterie in het esthetisch object. Leoni beschrijft de eenzaamheid die optreedt bij het leven in intrusieve identificatie en illustreert dit met fragmenten uit het werk van Samuel Beckett. De niet-kleiniaanse lezer kan zich storen aan de typische terminologie van lichaamsdelen en lichaamsfuncties (tepel, toiletborst) die Meltzer ongewijzigd van Klein overgenomen heeft. Het boek van Cohen en Hahn is naar mijn mening niet te volgen als men niet eerst een inleiding als die van Cassese gelezen heeft. Van de lezer wordt wel een minimale vertrouwdheid met het werk van Meltzer verwacht. Niet-kleiniaanse lezers zullen beide boeken als moeilijk en complex ervaren. Veel termen zijn bij hen onbekend; zo kan men het concept van projectieve identificatie zoals dit door Kernberg gebruikt wordt, niet gelijkstellen met de inhoud die Bion en Meltzer eraan geven. Dit kan tot verwarring leiden. Maar beide boeken moedigen wel aan om zich te verdiepen in het werk van kleiniaanse auteurs, wat zeker wanneer men met psychotici en moeilijke borderlinepatiënten werkt, aan te bevelen is.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

Psychoanalyse als cultuurtheorie – een didactische inleiding

Bespreking van: Henk de Berg (2003). *Freud's Theory and Its Use in Literary and Cultural Studies. An Introduction. Studies in German Literature, Linguistics, and Culture* onder redactie van James Hardin. Rochester NY/Woodbridge: Camden House. ISBN 1-57113-2540-6, 155 pagina's, prijs: \$ 60,00

Walter Schönau

Het gaat niet goed met de psychoanalyse als vorm van psychotherapie, en haar positie in de geestelijke gezondheidszorg is verzwakt. Maar voor de psychoanalyse als een vorm van antropologie en als een cultuurtheorie bestaat veel belangstelling. Op universiteiten worden cursussen in de psychoanalytische literatuur- of cultuurbeschouwing gegeven. Daarom is er behoefte aan tekstboeken en inleidingen in de materie. Dit boek is daar een voorbeeld van en daarom alleen al welkom. Het is geschreven voor studenten die geen of weinig kennis van zaken, maar in de regel wel een aantal vooroordelen over Freud en zijn leer hebben. Het onderscheidt zich van bestaande eerdere introducties in zijn opzet: eerst een eenvoudige en overzichtelijke uiteenzetting van de voornaamste denkbeelden van Freud, getiteld *Mind and Society*, daarna een gedeelte over de analyse van literatuur en cultuur aan de hand van de nodige tekstvoorbeelden. Het hoofdstuk over de literatuuranalyse begint met de (overbekende, maar inderdaad paradigmatische) *Hamlet*-analyse van Freud en Jones. Daarna wordt een interpretatie (van ondergetekende) van Heines *Loreley*-ballade gerefereerd. Ten slotte wordt het hoofdstuk over het sprookje *Sneeuwitje* uit Bruno Bettelheims veelgelezen *The Uses of Enchantment* (1976), het pleidooi voor het 'nut' van sprookjes voor opgroeiende kinderen, behandeld. Daarmee zijn dan tevens de drie hoofdgenres van de literatuur gerepresenteerd. Waarschijnlijk niet zonder verband met de huidige oriëntatie van de academische talenstudies op 'cultural studies' wordt het boek afgesloten met een hoofdstuk over psychoanalyse en cultuur. Het kiest de grondgedachten van

Totem und Tabu (1913) als uitgangspunt en laat zien hoe die tot een specifiek psychoanalytische cultuuropvatting leiden. De Berg onderschrijft de antropologische bezwaren ertegen, maar onderstreept terecht, in navolging van Mario Erdheim, dat de waarde van deze studie van Freud gezocht moet worden in het speuren naar de oerfantasieën die aan het ontstaan van de cultuur ten grondslag liggen. In dit bredere verband komen dan verder onderwerpen aan de orde als de relatie tussen het werk van Freud en dat van Thomas Mann, de onbewuste motivaties van de Duitse studentenbeweging (een golf van uitgestelde rebellie) en de reacties van de media en het grote publiek op het proces tegen Marc Dutroux, voorbeelden die allemaal de verklarende kracht van Freuds visie op cultuur illustreren.

Henk de Berg (geb. 1963) is een Nederlandse germanist, die als *senior lecturer* Duits doceert aan de universiteit van Sheffield. Hij promoveerde in 1994 in Leiden en publiceerde eerder over systeemtheorie en hermeneutiek. Zijn boek wil niet meer bieden dan een eerste kennismaking met de niet-klinische toepassingen van de psychoanalyse. In het verwezenlijken van die doelstelling is hij zeker geslaagd. Hij zet vol overtuiging uiteen welke verdieping van ons inzicht we aan de ontdekking van het onbewuste en zijn hele dynamiek te danken hebben. Hij weet hoofd- en bijzaken te onderscheiden, zijn betoogtrant is helder en duidelijk.

Het zou, gelet op het soort boek, niet fair zijn begrippen op te gaan sommen die in het betoog ontbreken, maar de keus om zich te beperken tot de geschriften van Freud – en dus de hele ontwikkeling sindsdien buiten beschouwing te laten – lijkt me toch discutabel. Er is sinds 1939 zoveel nieuws aan de orde gekomen, er is zoveel vooruitgang geboekt ook, zowel in de ontwikkeling van de psychoanalyse zelf als in de door haar geïnspireerde studie van literatuur en cultuur, dat men ten minste een aanduiding daarvan node mist. Zo wordt het beeld van de psychoanalyse als een *one man's science* ten onrechte bevestigd. De Berg verdedigt deze beperking van zijn stof met het argument dat het begrijpen van postfreudiaanse opvattingen slechts mogelijk is als

men zich eerst grondig vertrouwd gemaakt heeft met Freuds eigen ideeën: 'It is no good trying to run before one can walk.' Zeker, maar de vraag is of een inleiding in de natuurkunde in 2003 kan volstaan met een uiteenzetting van wat Newton leerde. Je kunt ook je studenten Freuds colleges laten lezen (die uitblinken door hun goede didactiek) en zo meer tijd voor het eigenlijke interpreteren winnen. Het is ook jammer dat in het stuk over *Sneeuwwitje* Bettelheims gedachten over de opvoedkundige waarde van sprookjes zo uitvoerig worden weergegeven. Studenten zullen eerder meer willen horen over de onbewuste symboliek ervan en over hoe die verborgen betekenissen in alle literatuur terug te vinden zijn. Zo is er wel meer dat in aanmerking komt voor verbetering (misshien bij een nieuwe druk?): de definities van 'verschuiving' en 'overdracht' zijn veel te eng en niet duidelijk van elkaar onderscheiden. Een blik in het woordenboek van Laplanche en Pontalis, dat wel in de bibliografie staat, had hier kunnen helpen. De term 'splitting' wordt niet gebruikt waar het verschijnsel wel wordt beschreven, de auteur van *Grädiva* was geen Deen. Maar deze bezwaren doen weinig af aan de verdiensten van het boek waarvan de auteur inderdaad, zoals Peter Gay in een recensie schreef, enthousiast, maar zonder slaafs te zijn zijn lezers de freudiaanse denkwereld binnenloodst.

Prof. dr. W. Schönau is emeritus hoogleraar Duitse letterkunde.

Het zelf vanuit de sociale psychologie

Bespreking van: Constantine Sedikides, Marilyn B. Brewer (red.) 2001. *Individual self, relational self, collective self*. Philadelphia: Psychology Press. ISBN 0-86377-687-6, 341 pagina's, prijs: £ 19,95

Nynke Colijn

Zoals titel weergeeft staan in dit boek drie facetten van het zelf centraal. In zeventien hoofdstukken geven gerenommeerde sociaal-

psychologen hun theoretische visie op het zelf. Belangrijk is dat het gaat om het zelf vanuit de sociaal-psychologische traditie en dus, simpel gezegd, om zelfbeschrijvingen in termen van persoonlijke kenmerken als 'ik ben vriendelijk, verstandig', in interactionele termen, bijvoorbeeld 'als moeder van kinderen' of in termen van de groep waartoe iemand behoort, zoals 'ik ben sociaal-psycholoog, Nederlander'. Het eerste deel gaat uit van de visie dat het individuele zelf primair is en het interpersoonlijke en collectieve zelf hieraan ondergeschikt. Zo speelt het collectieve zelf pas een rol als het individuele zelf 'bedreigd' wordt. Onderzoek laat zien dat mensen hun zelfgevoel beschermen door als cognitieve 'redding' een collectief standpunt in te nemen.

De theorieën in het tweede deel geven het relationele en collectieve zelf een centrale plaats. Volgens Tice en Baumeister is het zelf vooral interpersoonlijk gezien het primaire menselijke motief tot het aangaan van relaties. Zij laten zien hoe bepaalde 'individuele' emoties in feite interpersoonlijk zijn. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat schuldgevoel zijn oorsprong heeft in de angst om een relatie te verliezen. In het volgende hoofdstuk beschouwen de auteurs de behoefte tot zelfexpansie als primair. Zij veronderstellen dat het zelf zich uitbreidt door de ander of de groep te incorporeren. Als argument geven zij onder meer dat proefpersonen met een intieme relatie meer diversiteit in hun zelfconcepten weergeven dan degenen zonder relatie. Bij groepen speelt dit zelfde principe; de zelfbeschrijving bevat dan ook een groepsaspect.

Een volgende artikel relateert groepsidentificatie aan de hechtingstheorie. Volgens de auteurs heeft niet alleen de dyade, maar ook de groep evolutionair een belangrijke overlevingsfunctie. De hechting aan de groep beschermt het individu en via deze hechting ontstaat niet alleen een gehechtheidsrepresentatie van de relatie maar ook van het zelf in termen van de groep.

Tot slot geven Deel III en IV een visie die mij het meest aanspreekt. De hier besproken theorieën gaan ervan uit dat niet een van de zelfrepresentaties primair is maar dat er afhankelijk van de situatie één meer op de voorgrond

treedt. Wanneer er in een situatie een sterk onderscheid bestaat tussen wie er wel en niet bij de groep hoort, zal zelfdefinitie vooral in groepstermen zijn. Sommige allochtonen profileren zich in Nederland meer als moslim dan in hun land van herkomst. Ook cultuur kan een rol spelen in de mate waarin waarde gehecht wordt aan de groep of het individu. Ligt de nadruk meer op het collectieve, dan zal de individuele zelfconceptualisatie meer naar de achtergrond verdwijnen. Overigens worden in zowel collectieve als individuele culturen meer persoonlijke zelfbeschrijvingen gegeven dan collectieve. Hoewel er tussen culturen kennelijk verschillen zijn, is dit binnen een cultuur erg variabel.

In het boek ontbreekt een overkoepelende theorie en een algemeen kader over het ontstaan en de werking van het zelf. Ook krijgt het cognitieve te veel nadruk. Het boek is vooral geschikt voor onderzoekers. Interessant is wel dat in de sociale psychologie eenzelfde tendens zichtbaar is als in de psychoanalytische theorie van het zelf vanuit de gehechtheidsrepresentaties; voor het ontstaan en veranderen van het zelf is de interactie met de omgeving van cruciaal belang. De in dit boek beschreven onderzoeken, die gericht zijn op deelaspecten van het zelf, geven ondersteuning voor die psychoanalytische visie.

N. Colijn is werkzaam als psychotherapeut i.o. bij het Nederlands Psychoanalytisch Instituut.

Herstel van verbindingen

Bespreking van: Renos Papadopoulos (red.) (2002). *Therapeutic care for refugees. No place like home*. The Tavistock Clinic Series. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-283-2, 319 pagina's, prijs: £ 16,99

Ans van Blokland

Duizelingwekkende cijfers over de hedendaagse volksverhuizing vormen de achtergrond waartegen men nu theorie begint te ontwikkelen over de psychische belasting die alleen al

het verlies van een 'thuis' vormt. In *Therapeutic care for refugees* spreekt men over 'home' en 'Heim', woorden met een rijkdom aan connotaties, die ik helaas niet terugvind in 'thuis'. Vluchtelingen en zij die om economische redenen emigreren hebben het pijnlijk verlies van thuis gemeen. Zij scheiden van hun geliefden en hebben gemengde gevoelens over het verlorene en hetgeen verkregen is. Zij staan ambivalent tegenover terugkeren en blijven. Vluchtelingen hebben ook nog vaak aan geweld blootgestaan voorafgaand aan de migratie. Dit is zonder adequate opvang weer een voedingsbodem voor schaamte en geweld in het gezin. Uit alle hoofdstukken van dit boek spreekt het belang van getuigen: de vluchteling moet in veiligheid de geschiedenis van zijn vlucht kunnen vertellen, wil hij zich kunnen verbinden met het gastland en zijn zelfgevoel hervinden. Papadopoulos, verbonden aan de Tavistock Clinic, redigeerde dit boek over therapeutische zorg voor vluchtelingen vanuit psychoanalytisch en systeemtheoretisch perspectief. Zijn centrale stelling is: het verlies van thuis is de basale zorg van de vluchteling, omdat thuis is verbonden met identiteit: weten wie je bent, waar je vandaan komt en vooral waar je heen gaat ('your last home'). Aan de hand van de Odyssee laat hij zien dat het thuiskomen een regressieve en een progressieve betekenis heeft: het terugvinden van het bekende en het weten van je bestemming. Wanneer Odysseus aankomt in Ithaca, waar hij zo lang van heeft gedroomd, herkent hij zijn land niet en de mensen herkennen hem niet. Thuis zijn kan niet ervaren worden zonder wederzijdse herkenning. De hele tweede helft van de Odyssee verhaalt hoe hij zich weer met zijn hele familie verbindt en zijn positie inneemt. Thuiskomen gaat ook over reïntegreren, opnieuw verbindingen maken met betekenisvolle anderen en met delen van jezelf.

Het verliezen van een thuis leidt volgens Papadopoulos tot 'nostalgische desoriëntatie'. Het gaat niet alleen om het lijden aan het verlangen naar huis terug te keren (nostalgie), het gaat veeleer om het wegvallen van een gevoel van continuïteit. Het verlies van thuis betekent een verstoring van het basale identiteitsbeleven, die te beschrijven is als existentiële angst,

met het gevolg dat men als het ware bevriest ('frozenness').

Nieuwe ontdekkingen in de medische traumatologie inspireren Papadopoulos tot een interessante parallel. Men ontdekte tijdens de Falklandoorlog dat soldaten die zwaargewond op het slagveld bleven liggen in koude omstandigheden, tegen alle verwachting in, bleven leven, omdat juist de koude hun lichaam in staat stelde zelfgenezende mechanismen te ontwikkelen. Onze impuls om een zwaargewonde direct in een deken te wikkelen ondermijnt het verzwakte lichaam verder.

Het beeld van de 'hypothermia' past hij toe op het werken met vluchtelingen. In de toestand van 'frozenness' neemt men weinig waar, voelt men niet. Dit bevroren zijn beperkt de schade die men elkaar aandoet en activeert zelfgenezende mechanismen. Vanuit de teruggetrokkenheid kijkt men naar een nieuw houvast om zich te oriënteren op het leven en zich te hergroeperen met de anderen uit de gemeenschap. De deken van actieve professionele hulp of al te 'warme' pogingen van hulpverleners om iets van een thuis te creëren maken dat zowel helper als vluchteling terechtkomen in een interactie die het gevaar van verzwakking in zich bergt. Naast het gevaar van de overidentificatie wijst Papadopoulos ook op het gevaar van te veel afstand nemen.

De therapeut kan helpen elkaar het verhaal van de familie en de gemeenschap te vertellen, de verloren verhalen weer op te nemen, waardoor men zelf iets van een thuis maakt en op de nieuwe plek kan thuiskomen (remember, letterlijk als re-member: weer lid worden).

Ook in andere bijdragen, zoals die van Garland, is het maken van verbinding van belang. Vluchtelingen, die niet in staat zijn om de aanwezige hulpbronnen in de familie en gemeenschapskring te gebruiken, hebben vaak niet de interne bronnen om emotionele verbindingen te maken. Deze blokkade komt voort uit de vroegkindelijke geschiedenis en/of uit de traumatisering voorafgaand aan de vlucht. Psychoanalytisch georiënteerde behandelvormen bie-

den de mogelijkheid om greep te krijgen op deze innerlijke factoren. Garland houdt een pleidooi voor psychoanalytische groepstherapie waarin de deelnemers in staat worden gesteld om uit hun zichzelf beschermende isolement te komen. Groepen bieden de mogelijkheid het narcistische isolement te doorbreken, betrokken te raken bij anderen en weer iets voor een ander te gaan betekenen. In de groep moet ook weer opnieuw onderhandeld worden over de onderlinge relaties. Het werk om lid te worden van de groep (de microcultuur) weerspiegelt het werk dat de vluchteling moet voltrekken in de macrocultuur. In de groep kan hij leren zijn emotionele kapitaal te herstellen door zich in te leven in de ander, door het loslaten van een paranoïde visie en te rouwen om wat verloren is.

Fox beschrijft een individuele therapie waarbij de vluchteling het contact met het innerlijk ondersteunende object door overlevingsschuld of onverwerkte rouw ten gevolge van traumatisering verloren heeft. De therapeut vervult tijdelijk de functie van goed object, dat het vermogen heeft om angst en stress te verdragen en er betekenisgevend op te reageren zonder zelf angstig te worden. Fox geeft prachtige voorbeelden van een patiënte die als het ware wil dat de therapeut voor haar denkt over haar situatie, haar mentale toestand ziet en verwoordt, voordat zij er zelf over wil denken. De laatste hoofdstukken zijn interessante beschrijvingen van veldprojecten in Albanië en Kosovo die de opbouw van geestelijke gezondheidszorg ter plaatse ondersteunen. Wederom benadrukt men het dilemma: hoe effectief te helpen zonder de ander te 'redden', dus zonder de lokale hulpbronnen verder te ondermijnen. Het is een boek met interessante bijdragen, informatief voor hulpverleners die werken met immigranten en vluchtelingen.

A.J.M. van Blokland, psychologe/psychoanalytica, is werkzaam op het Nederlands Psychoanalytisch Instituut en in eigen praktijk.